

Наукові школи та центри

УДК 911:001.89

Ярослав Олійник, Сергій Шевчук

НАУКОВІ ШКОЛИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЇ

Стаття присвячена актуальній і не дослідженій проблемі в історії української географії – науковій школі. На підставі міждисциплінарного підходу історії науки та географії розкрито сутність наукової школи в географії, указано її ознаки та критерії визначення. Розкрито механізм функціонування наукових шкіл в географії через їх ієрархічну структуру, в якій системоформуючими елементами є лідер і дослідницька програма. На підставі різних критеріїв і підходів вивчено типологію наукових шкіл в українській географії, а також визначені завдання і перспективні напрями вивчення наукових шкіл в історії географії.

Ключові слова: історія географії, наукова школа.

Yaroslav Oliynyk, Serhiy Shevchuk. Scientific school as a research object in the history of geography. *This article is devoted to the topical and unexplored issue in the history of Ukrainian geography - the scientific school. Based on an interdisciplinary approach of the history of science and geography, the essence of a scientific school of geography is revealed and its characteristics and criteria are identified. The mechanism of functioning of the schools of geography in terms of their hierarchical structure is revealed, in which the system-forming elements are the leader and the research program. On the basis of different criteria and approaches, a typology of scientific schools in Ukrainian geography is established, as well as the tasks and prospective areas of scientific inquiry of schools in the history of geography are identified.*

Key words: history of geography, scientific school.

Постановка проблеми та завдання дослідження. Якісно нові соціально-економічні умови, що сформувалися в результаті системних перетворень на межі ХХ – ХХІ століть в Україні, привели до нового сплеску науки та інноваційної діяльності. Розвиток науки і техніки став домінуючим фактором на сучасному етапі розвитку українського суспільства. В національному проекті “Науковці України – еліта держави”, започаткованому урядом України, наголошується на пріоритеті повернення науці виключного місця в суспільстві, адже саме розвиток вітчизняної науки визначає перспективи подальшого розвитку держави. Нині очевидно, що для розвитку держави необхідне підвищення статусу і повна свобода наукової діяльності.

Оновлення української суспільної географії наприкінці ХХ століття сприяло відродженню досліджень її історії. Такий стан розвитку географічної науки в Україні можна пояснити

переглядом методологічного статусу географії, можливістю залучити у науковий обіг цілу низку джерел, які свого часу були викреслені з інтелектуального надбання вітчизняної суспільно-географічної науки; можливістю об'єктивного висвітлення тих подій і фактів, які не могли з ідеологічних причин стати предметом дослідження у попередні роки або висвітлювались тенденційно. Останніми роками історія географії набуває нового статусу: стає інноваційною з огляду на сучасні тенденції розвитку географії, більш вагомою у процесі формування мислення майбутніх поколінь географів.

У сфері загальнонаукових проблем історії географічної науки провідне місце належить питанню про наукові школи. Наукові школи – це один з найважливіших об'єктів історико-наукового аналізу. Пізнання особливостей та закономірностей розвитку наукових шкіл у географії дозволяє більш узагальнено висвітлити сутність наукової мето-

дології, її значення в процесі розвитку науки, адже саме з науковими школами в географії, як правило, пов'язані найвидатніші її досягнення. Перші наукові школи в географії з'явилися ще в XIX столітті. Становлення наукових шкіл в українській географії припадає на XX століття. Сьогодні існує велика потреба у дослідженні наукових шкіл у географії, що пов'язано із самою специфікою географічної науки, яка досліджує великі об'єкти, що вимагають спільних дій великої кількості науковців, об'єднаних спільністю наукових підходів до розв'язання тих чи інших проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичні підходи до феномену наукової школи як загальнонаукової проблеми розроблено в працях вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема В. Астахової, Д. Бернал, О. Богомольця, В. Гасилова, О. Грезньової, Г. Добрава, Д. Зербіно, Б. Кедрова, Г. Лайтко, К. Ланге, С. Микулинського, О. Мельникової, Д. Прайс, М. Родного, Ю. Храмова, Г. Уолла, С. Хайтун, Г. Штейна, М. Ярошевського та ін. Разом з тим у сучасній науці відсутня єдність підходів до визначення сутності наукової школи певної галузі пізнання. Вперше теоретичні підходи до вивчення наукових шкіл у географії були висвітлені у праці "Наукові школи у географії" російських учених Л. Абрамова та В. Єсакова [8]. Наукові школи в географії як предмет історико-географічного дослідження, прикладні аспекти становлення й розвитку окремих наукових шкіл в українській географії частково розглянуто в працях Я. Жупанського, О. Заставецької, Ю. Кандиби, М. Костриці, О. Краснопольського, Н. Краснопольської, Л. Немець, Я. Олійника, М. Пістуна, В. Руденка, О. Чернюха, О. Шаблія, С. Шевчука, П. Шищенко, О. Ярошенко та інших учених.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних дослідженнях з історії географії науковці, окрім вивчення розвитку предметного змісту науки чи наукового знання в цілому, починають також звертати увагу на еволюцію форм організації географічної науки, її структури, розвитку методів дослідження, історії формування та діяльності наукових шкіл. Метою даної статті є дослідження теоретичних основ феномену наукової школи в українській географії. Оскільки наукова школа як суспільне явище є комплексною наукознавчою проблемою, її дослідження мають бути репрезентовані в межах галузевих наук, зокрема географії, що буде відображати основні тенденції в розвитку уявлень про наукову школу в географії, її специфічні функції, типологію та закономірності формування.

Особливе значення у дослідженні наукових шкіл в географії має пізнання різноаспектної взаємодії між вченими у науковому середовищі. При цьому наукові школи слід розглядати як форми колективної творчості вчених, що сприяють розробці і запровадженню в географію нових наукових ідей. Таким чином, в українській географії сьогодні назріла досить актуальна проблема дослідження організації та функціонування наукових

географічних шкіл. У сучасних умовах розвитку вітчизняної науки проблема вивчення наукових шкіл стає все більш актуальною.

Наукова школа є соціальним феноменом географічної науки, який дозволяє вивчити когнітивні та соціальні характеристики наукової діяльності в їх єдності та взаємозалежності. Наукова школа формує особливу динамічну структуру науки, яка забезпечує наступність наукового знання і створює оптимальні умови для розвитку географічної науки. Серед таких об'єднань учених виділяються наукові школи. Наукове співтовариство вчених у географії не є однорідним і однотипним за характером зв'язків між його членами. В науковій школі консолідується окремі центри, які різняться характером свого впливу на становлення та розвиток науки. Дослідження причин виникнення наукових шкіл у географії, взаємозв'язків між ними, факторів їх взаєморозвитку та результативності їх діяльності у порівнянні з досягненнями інших шкіл розкриває власне сам механізм розвитку географії в Україні.

З метою виявлення факторів, особливостей та закономірностей історичного досвіду функціонування української географії надзвичайно важливо використовувати історичний досвід функціонування конкретних наукових шкіл. Вивчення наукових шкіл у географії, безумовно, є одним з пізнавальних завдань її історії. Однак досвід досліджень у цьому напрямі практично відсутній. Очевидно, саме цим можна пояснити багатозначність у трактуванні категорії "наукова школа", а то й і його відсутність у літературі, і не лише в географічній. Провідною силою розвитку суспільно-географічної науки є науковці, роль і значення яких у науці суттєво зростає тоді, коли вони створюють наукові школи. Їх вплив на розвиток науки неоднозначний, а їхні праці та ідеї далеко не завжди були справедливо оцінені сучасниками і часто сприймалися лише через певний час. Поширеним у нашій науці є також явище, коли найбільш видатні її світочі не залишали після себе учнів, тобто не створювали наукової школи. Тому настільки важливою й відповідальною є об'єктивна оцінка внеску окремих науковців і їх груп в історію розвитку географічної науки, у формування стійких концепцій науки, учень, теорії і методики науки.

Виходячи з того, що наукові школи є самостійним об'єктом вивчення не тільки в історії географії, але й у наукознавстві, закономірно постає можливість їх міждисциплінарного дослідження. Міждисциплінарний підхід дозволяє на основі взаємозбагачення кількох наукових дисциплін розширювати методологію, концепції та понятійно-категоріальний апарат історії географічної науки. Використання наукознавчого підходу при вивченні наукових шкіл у географії потребує визначення предмету наукознавства і зіставлення його пізнавальних можливостей з предметом історії географії. Це дозволить виявити різноманітні характеристики наукових шкіл і відібрати конкретні ефективні моделі для їх вивчення.

У науковій літературі із загальних проблем

наукознавства можна прослідкувати різні підходи до вирішення наукових шкіл. Зокрема, можна надавати перевагу оригінальним науковим ідеям та їх втіленню у наукові принципи, теорії, концепції тощо. Наукову школу в цьому контексті слід розглядати як структурний елемент сучасної науки, що існує всередині самої науки і дозволяє сконцентрувати зусилля великої кількості порівняно молодих учених за безпосереднього керівництва засновника певного наукового напрямку на вирішення визначеної, досить обмеженої сфери актуальних проблем у географії. З позицій системного підходу наукову школу розуміють як систему, яка складається із вчених і їх дослідницької діяльності, що реалізує провідну ідею наукової школи. Особистісний підхід у розумінні поняття “наукова школа”, робить акцент на колективній співпраці та груповому творчому мисленні науковців (представників наукової школи), які мають спільну мету – створення нового теоретико-методологічного знання. Тоді під науковою школою слід розуміти співтовариство вчених різних статусів, компетенції і спеціалізації, що координують під керівництвом лідера свою дослідницьку діяльність, зробили вагомий внесок у реалізацію і розвиток дослідницької програми і здатні активно представляти мету і результати дослідницької програми наукової школи. На думку Ю. Храмова, наукова школа – це не просто колектив дослідників з науковим лідером (учитель і учні або лабораторія і відділ на чолі з керівником), а творча співдружність вчених різних поколінь, що об’єднані спільністю принципів підходу до вирішення тієї чи іншої проблеми, стилем роботи і мислення, оригінальністю ідей і методів реалізації своєї наукової програми, співдружність, яка отримала значні результати та завоювала авторитет і суспільне визнання в певній галузі знання [19]. Таким чином, наукова школа в географії – це колектив дослідників-одномудців, висока форма колективної взаємодії в процесі наукового пошуку.

У наукознавстві наука розглядається як особлива форма пізнання, як специфічний вид суспільної діяльності, як важлива соціально-практична сила. Тому “специфічним предметом наукознавства є дослідження взаємодії різноманітних елементів, які визначають розвиток науки як цілісної системи та особливої форми її діяльності, її зв’язків з іншими суспільними явищами та соціальними інститутами й залежність науки від них” [6, с. 41]. Наукознавство як учення про загальні закономірності розвитку й функціонування науки передбачає всестороннє (в логічному, соціологічному, політичному, економічному, психологічному та інших аспектах) відображення загального, що характерне для різних наук, їх взаємодії, а також відносин між наукою з одного боку і суспільством з іншого боку [14, с. 16]. Отже, можна стверджувати, що вивчення наукових співтовариств укладається в предмет наукознавства, яке дозволяє реалізувати системне дослідження характеристик наукових шкіл.

Це дозволяє визначити процес формування наукового знання та інформаційних масивів науки на основі пізнання різноманітних процесів і відношень, характерних для науки.

Проблема категорії “наукова школа” в географії та її змісту перебуває на стадії формування, багато питань носить дискусійний характер, але чим більше буде напрацьовано із цієї проблематики, тим швидше можна буде виробити загальні підходи, критерії у вивченні зазначеного питання. Історико-науковий підхід до вивчення феномену наукової школи дозволяє описати наукову школу за її внеском у накопичення та розвиток наукових ідей, охарактеризувати лідера школи та його послідовників. Наукознавче бачення цього явища вимагає вивчити наукове співтовариство як творчий процес, розкрити за кожним новим поступом ідей представника наукової школи не його асоціації, а складну систему міжособистісних стосунків [21, с. 7]. Тому досить важливо визначити сутність та змістовне наповнення категорії “наукова школа”, визначити систему понять, логічно зв’язаних з нею. Можемо стверджувати, що змістове розходження в наповненні терміну “наукова школа”, навіть в межах наукознавства, є очевидним. Його використовують для позначення групи вчених, які складають відгалуження певного напрямку, або ж про наукову школу говорять як про синонім того самого наукового напрямку чи наслідування групою вчених якоїсь конкретної наукової традиції. Поширеними є також підходи виокремлювати національні наукові школи або ж групу вчених, котрі досліджують один або декілька однорідних об’єктів у структурі наукового пізнання.

Разом з тим можна вирізнити й загальні підходи, що сформувалися у теорії та практиці наукознавства щодо трактування змісту поняття “наукова школа”. Вони зводяться до таких позицій: наукова школа є колективом учених за необов’язкової умови їх належності до одної наукової установи; в межах такого колективу під керівництвом лідера наукової школи здійснюється діяльність щодо розробки конкретних проблем за дослідницькою програмою та ідеями лідера наукової школи, організація й координація спільних зусиль на реалізацію подальшого поступу науки, підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів; встановлення особливих норм взаємостосунків між членами наукової школи як дослідницького колективу.

Г. Уолл зазначає, що про наукову школу можна говорити, коли є безмежно освічений, керівник, який щедро дарує ідеї і не сварить за неухвалу до них. Школа існує, коли хоча б один з учнів здатен загорітися ідеєю вчителя і запропонувати свою альтернативу. Наукова школа стає справжньою, якщо раніше розпорошені науковці добровільно вступають в зацікавлене, вільне, непрагматично мотивоване обговорення значущої для кожного проблеми і разом досягають її розв’язання [17, с. 3]. Наукові школи – це епіцентри знань, творчості, духовності, що випромінюють майстерність. За

визначенням російського географа В. Жекуліна під науковою школою слід розуміти групу вчених, об'єднаних спільною методологією дослідження та загальними поглядами на сутність досліджуваних явищ на основі використання подібних методів пізнання [2, с. 77].

Враховуючи різні підходи до визнання існування наукової школи, сучасні українські дослідники історії географії Я. Олійник і Н. Краснопольська під науковою школою в географії пропонують розглядати неформальне творче співробітництво висококваліфікованих дослідників, об'єднаних спільністю підходів у вирішенні наукової парадигми [11, с. 96]. У такому випадку визнання наукової школи свідчить про її суспільну популярність і результативність. Такий результат ми бачимо у відтворенні кадрів вищої кваліфікації – докторів наук, а цей стан забезпечує розвиток школи, оскільки на зміну лідера, котрий залишає школу, приходять новий, і вона продовжує функціонувати в заданому або нових напрямках. Окреслюючи контури наукової школи, науковці наголошують на таких моментах: школа має лідера, до школи належать прямі учні і послідовники ідей лідера, школа має певне місце функціонування, загальні ідеї та загальні підходи до вирішення поставлених завдань, свій стиль роботи, що не змінюється зі зміною проблематики.

Отже, наукова школа в географії – це творчий колектив учених, які об'єднані підходами до розв'язання проблем, стилю теоретичної роботи, стратегій організації професійного наукового мислення, ідей і методів їх реалізації. Професійна наукова творчість притаманна невеликим групам учених, котрі предметно об'єднані навколо лідера – визнаного творця наукових ідей, моделей, концепцій. Основною організаційною структурою таких груп у вищій школі є кафедра, а фундатором системних наукових розроблень – здебільшого завідувач. Саме добре укомплектована й кадрово стабільна, з власними традиціями та новаціями кафедра є найважливішим науково-освітнім підрозділом, який найповніше виконує функції зосередження, продукування і транслювання систематизованих знань від покоління до покоління. Поряд із кафедрою іншими важливими осередками наукових шкіл є науково-дослідні інститути, центри, лабораторії. Прикладами їх є Інститут географії і картографії НКО УРСР (1927 – 1933 рр.) на чолі з акад. С. Рудницьким; Сектор, Відділ, а згодом Інститут географії НАН України на чолі з акад. М. Паламарчуком, а нині акад. Л. Руденком [12].

Під науковою школою в українській географії можна розуміти колектив учених на чолі з лідером, які розробляють перспективний напрям і мають визнання у науковому співтоваристві. Наукова школа є творчим об'єднанням однодумців, які працюють або ж працювали в межах одного перспективного напрямку науки. Наукові школи в українській географії відрізняються між собою своїми традиціями, проблематикою досліджень і

дослідницькими програмами, основною концепцією, особливим підходом і стилем дослідження з відповідними йому методами, масштабами, характером, обсягом і результативністю дослідження.

Наукові школи забезпечують поступальний розвиток наукового знання і створюють умови для його подальшої еволюції. Вони є тим самим соціальним феноменом, який дозволяє розглядати в одній площині предметні, пізнавальні, соціальні характеристики української, зокрема суспільної, географії як феномену ХХ століття. Аналіз наукових шкіл дозволяє відповісти на питання формування наукового суспільно-географічного знання загалом та його складників зокрема, розглянути особливості формування нових наукових ідей [10, с. 249]. Отже, саме вивчення історії формування та розвитку наукових шкіл, зокрема у географії, дозволяє осмислити науку в усій її різноманітності. Найбільш ефективним таке осмислення можливе в межах системного підходу, оскільки і сама наука, і наукова школа, і наукове знання належать до системують об'єктів.

Необхідною передумовою виникнення наукових шкіл є індивідуальне чи колективне створення методологічної основи, тобто таке докорінне змістовно-структурне збагачення, якісно вище узагальнення, що дає змогу пояснювати та передбачати найскладніші географічні явища. Вони завжди характеризують взаємодоповнення специфічного категоріального апарату, ідей, модельних образів, концепцій, парадигм, теоретичного підґрунтя, міждисциплінарних зв'язків та експериментальних процедур й істотно збагачують науку. Методологічні основи географії наукова школа може презентувати у вигляді ґрунтового монографічного дослідження, численних наукових праць (статей, книг) і підручників, тематичного наукового видання (журналу, часопису, щорічника).

Ознаки та критерії наукової школи також є досить складною наукознавчою проблемою. Радянський географ Ю. Саушкін звертав увагу на такі ознаки наукової школи: науковий напрям, який розробляє ця школа; роль фундаторів таких шкіл, що засновуються дуже сміливими, працездатними, цілеспрямованими вченими, які мають багато учнів і послідовників, надихають школу на дослідження, відкриття, пошук, практичне втілення результатів на практиці; сила волі творчої групи, відданість своїй справі [16]. Науковій школі, за Я. Олійником та Н. Краснопольською, мають бути притаманні такі риси, як наявність лідера дослідницького колективу, керівника школи; спільний стиль роботи і стиль мислення; наукова ідеологія, певна наукова концепція (фундаментальна ідея), науково-дослідна програма; особлива наукова атмосфера; висока кваліфікація дослідників, що групуються навколо лідера; значимість отриманих ними результатів у певній сфері науки, високий науковий авторитет у цій сфері. О. Шаблій стверджує, що наукова школа охоплює мінімум три складники: по-перше, людський складник – наявність групи вчених-одно-

думців або тих, що працюють у певному спрямуванні і мають неформального (нерідко формального) лідера; по-друге, наявність організації наукових пошуків, організаційних одиниць (кафедри, відділи, інститути, редакції видань, наприклад енциклопедій, часописів тощо), які створюють “виробничу”, соціальну й організаційно-управлінську інфраструктуру наукової школи; по-третє, наявність фундаментальних теоретичних і в цьому контексті часто практичних розробок, відмінних від інших наукових розробок та шкіл [20].

Аналіз наукознавчої літератури дає нам підстави вирізнити основні елементи або ознаки наукової школи. Вихідною точкою є усвідомлення науковим співтовариством конкретної наукової проблеми. Виникнення наукових шкіл відбувається в процесі формування наукових проблем, усвідомлення яких пов'язане з внутрішніми закономірностями розвитку самої науки або ж реалізацією відповідного соціального замовлення. Тому важливим внутрішнім фактором формування наукових шкіл в українській географії є дослідницька програма, що виступає власне центральною категорією при аналізі закономірностей функціонування наукових шкіл. Дослідницька програма наукової школи, як правило, не є фіксованим документом, а її можливо ідентифікувати на основі аналізу діяльності колективу дослідників, зокрема, через наявність загальних принципів і завдань наукової діяльності, теоретичних уявлень про природу досліджуваних явищ, систему понять і категорій, набір конкретних програм дослідження, характерний набір методів дослідження та спільної методики пошуку нових ідей.

Лідер наукової школи є автором ідеї, яка приймається як вихідна при розв'язанні поставлених завдань. Д. Зербіно, базуючись на ставленні вчених до наукової роботи, дослідницької діяльності, пропонує таку типологію науковців-лідерів: 1) вчений-енциклопедист, вчений-читач, але епізодичний дослідник; 2) вчений-дослідник, який постійно працює, шукає, сумнівається, висуває гіпотези, будує концепції, створює теорії, висуває ідеї; 3) вчений-філософ, що прагне до аналізу, синтезу та узагальнення досліджень, проведених іншими. Будучи гарним теоретиком може запропонувати нові ідеї, теорії, концепції; 4) вчений-адміністратор, що сприяє зародженню та розвитку нових наукових шкіл в установах, якими керує; 5) вчений-викладач, який прагне до постійного вдосконалення; 6) вчений-кар'єрист, який здобувши всі можливі ступені та звання, перестає цікавитися науковими здобутками своєї школи. [3, с. 43-45].

Навколо лідера – автора ідеї дослідницької програми групуються члени наукової школи. Сам же процес реалізації дослідницької програми дозволяє вирізнити два шляхи формування наукової школи. При першому варіанті лідер наукової школи висуває й розробляє географічну концепцію чи теорію, яка отримує загальне визнання. При цьому представники – носії наукової школи орієнтуються на

подальший розвиток цієї теорії, її коригування. Згідно з другим варіантом дослідницька програма формується уже в процесі діяльності наукової школи. Лідер наукової школи в такому випадку хоча й виступає головним розробником – ініціатором програми досліджень, однак кожен представник даної школи бере свою власну участь у розробленій теоретичній позиції школи, яка розвивається, збагачується новими ідеями завдяки спільним зусиллям учасників школи. Отже, дослідницька програма є своєрідним феноменом наукової свідомості як логічна система, яка визнана групою вчених, і як феномен діяльності, що представлений її цільовими установками й способами досягнення пізнавальних завдань [9, с. 56-57].

Теорія і практика наукознавства вирізняє п'ять головних стадій реалізації дослідницької програми наукової школи. Перша стадія – це стадія готовності, тобто етап виходу носіїв школи на відповідний інтелектуально-ціннісний рівень, включаючи освіту, контакти, оволодіння категоріальною структурою певної галузі знань; сприйняття соціального замовлення у його найбільш узагальненій формі. Друга стадія – стадія вибору проблеми, зокрема виявлення невідповідності даних розроблених і визнаних теорій і реалій практичного життя. Визначення проблеми може бути й результатом логічного розрахунку, а також особливою формою інтелектуального синтезу. Третя стадія – власне розробка програми, обговорення і розв'язання поставлених завдань. Четверта стадія – стадія реалізації програми, розробка і втілення в життя конкретного плану діяльності. Останньою є стадія забезпечення соціально значимого результату діяльності, тобто етап втілення, на якому висунута, розроблена і доведена ідея цілеспрямовано доводиться до широкого визнання [4, с. 52].

Виходячи з таких стадій розвитку наукової програми, можна зробити висновок, що саме остання є рушійним фактором розвитку наукової школи, а разом з тим може слугувати й фактором її деградації та зникнення. Саме тому в процесі вивчення наукових шкіл досить важливим є аналіз змісту дослідницької програми. Разом з тим, вивчення процесу формування дослідницьких програм та їх генези вимагає звернути увагу на інший важливий компонент наукової школи – її ієрархічну структуру. В школі виділяється її лідер, автор теоретичної програми, генератор ідеї, яка приймається як вихідна при розв'язанні поставлених завдань, навколо якої об'єднуються інші члени наукової школи. Вчені, які складають наукову школу, різняться за віком, компетентністю, ступенем професійної освіти, практичного досвіду. Тому досить важливу роль в ній відіграють зв'язки між носіями школи. Вони відображають статус і роль членів колективу у зв'язку з їх діяльністю з реалізації дослідницької програми. Проте на вершині ієрархії опиняється лідер наукової школи та її теоретичне ядро [1, с. 119]. Представниками теоретичного ядра наукової школи, як правило, є учні та послідовники лідера

наукової школи. При цьому в процесі реалізації дослідницької програми вони самі поруч з учителем стають учителями нового покоління учених. Саме тому між членами наукової школи складаються різні типи стосунків: учитель – учень, лідер – група, співробітник – співробітник, індивід – група тощо.

Системоформувальним елементом у системі стосунків, які існують у науковій школі, є її керівник. Його наявність як автора дослідницької програми є важливим критерієм ідентифікації наукових шкіл в українській суспільній географії ХХ століття. Лідер виконує важливі функції в рамках наукової школи, зокрема, пізнавальні (через постановку завдань в межах дослідницької програми), науково-педагогічні (через виховання нового покоління дослідників) та організаційні (як організатор роботи наукового колективу). У наукознавстві розглядають також психологічні й соціальні функції керівника наукової школи, які розкриваються в основному через його особисті якості, зокрема, наявність інтуїції, вміння генерувати безліч нових ідей, сильний характер, організаційні здібності, вміння бачити і формулювати наукову ідею [15, с. 418].

Ще одним структурним елементом діяльності наукової школи є “асиміляція” нових її представників або прихильників, оскільки школа прагне розширювати коло прихильників своїх ідей. Підготовка учнів є гарантією неперервного розвитку наукової думки. Разом з тим, поповнення наукової школи вимагає від її представників звертати увагу на поширення та популяризацію своїх ідей, виховання нового покоління дослідників. Учні наукової школи сприймають від її лідера та носіїв школи різні за складом та функціями види знань, а саме: загальнокультурний фонд знань, який покликаний підготувати учня до діяльності й поза сферою науки; рутинні операції та процедури, покликані на реалізацію дослідницької програми; правила переносу рутинних операцій і процедур в інші галузі знання для виконання аналогічних досліджень; евристичні правила розширення і підвищення концептуального рівня дослідницької програми конкретного наукового співтовариства; норми професійної і соціальної поведінки в наукових співтовариствах.

Молоді дослідники не лише розробляють різноманітні фрагменти дослідницької програми, але й самі в процесі дослідницького пошуку роблять свій внесок у цю програму. Так концепція, яка розробляється науковою школою, збагачується новими результатами, а перед лідером школи постають нові питання, що змушують його розвивати дослідницьку програму. Разом з тим слід зазначити, що підготовка учнів – не самоціль наукової школи, а вираження об’єктивної закономірності розвитку науки, адже наукова школа не формує, а сприяє розвитку необхідних якостей наукової діяльності своїх учнів та послідовників.

Проблема підготовки послідовників наукової школи досить тісно пов’язана з питанням її життєвого циклу, тобто тривалості її існування.

Життєвий цикл наукової школи загалом обмежений періодом реалізації дослідницької програми – публікацією сукупної системи знань, що виникає в ході розв’язання наукової проблеми, результатом чого й була дослідницька програма [1, с. 149]. Прийнято вважати, що наукова школа включає в себе щонайменше два покоління учених, які розвивають новий напрям науки, а мінімальний цикл, на який можливо зафіксувати існування наукової школи, складає три покоління: учитель – учні – учителі – учні й обмежується терміном у два десятиліття.

Попри визначальну роль учених – представників школи (лідера та його послідовників), вирішальне значення для розвитку географічної школи має розробка нових підходів, принципів, теорій, законів та закономірностей, започаткування нових наукових напрямів. Виходячи з цього, наукова школа в географії, як правило, розвивається в новій області методології у процесі диференціації чи, навпаки, інтеграції географії. У процесі розробки певного нового напрямку, в науковому змаганні з іншими напрямками формується наукова школа як соціальний організм, що включає, принаймні, два покоління вчених, які розробляють даний напрям. На цьому етапі якраз і проявляється найбільш повно роль лідера (керівника) школи та його творча й організаторська діяльність. Наступною ознакою школи, як і стадією її розвитку, є наукове та соціальне визнання нового напрямку.

Таким чином, зміст поняття “наукова школа” характеризується системною сукупністю необхідних і достатніх ознак. Однак їх прояв у кожному конкретному випадку історії української географії відбувається по-різному, а це, своєю чергою, призводить до того, що наукові школи відрізняються між собою не лише своєрідністю дослідницьких програм, але і різним ступенем впливу на наукове співтовариство й розвиток суспільно-географічної науки загалом. Такий розвиток визначається масштабами наукового внеску, що характеризується аспектами концептуальних подій, які продукують наукові школи, а саме: формулювання й розробка нової проблеми; створення нової теорії чи гіпотези, формування нового поняття; розвиток теорії науки; відкриття законів, закономірностей чи правил; відкриття нових явищ – як несподіваних, так і тих, що представляють гіпотезу дослідження; створення нових методів дослідження чи удосконалення існуючих; накопичення фактичного матеріалу [15, с. 238-242].

Однією з теоретичних проблем розуміння сутності наукової школи в географії є проблема їх типології. В науці сформувалися різноаспектні підходи до розв’язання даної проблеми. Найбільш поширеною моделлю класифікації наукових шкіл у теорії та практиці наукознавства є виокремлення п’яти основних типів наукових шкіл [22, 23]. Перший тип – “авангардна” наукова школа, яка є співтовариством учених, що продукують в межах принципово нових програм і дослідницького апарату концептуальні події в історії розвитку науки

надзвичайно високого рівня (наприклад, наукові теорії). Останні відповідають критеріям науковості, достовірності, значимості, перспективності. Перевага нової програми та її дослідницького апарату є настільки вагомими, що нове знання досить швидко включається у всезагальний фонд знань. Дослідницька програма такої школи досить швидко отримує прихильників і поширюється вже у вигляді нових напрямів науки. Другий тип – це наукова школа, яка конкурує. Вона, як правило, є локальним співтовариством вчених, що розробляють дослідницьку програму, хоча й близьку за часом висунення до програми “авангардної” школи, проте продукує концептуальні положення нижчого рівня. Представники такої школи володіють менш переконливими перевагами у розв’язанні проблем. Тому носії конкуруючої наукової школи через свого лідера, який слугує зв’язним елементом, приєднуються до авангардної школи у вигляді нового її напрямку. Третім типом є школи-автаркії, що являють собою наукові співтовариства, які аналогічні до другого типу, але задовольняються привілейованим становищем на регіональному рівні та не претендують на інкорпорацію своїх досягнень загальним фондом знань. Знання, які продукують такі школи, як правило, завчасно втрачають свою актуальність. Четвертою моделлю є компрадорські наукові школи, які фактично ізольовані від загального фонду знань. Їх програми, форми, способи і основні результати є скопійованими лідером школи з недоступних для усіх інших носіїв такої школи джерел. Останній тип наукових шкіл у наукознавстві представляється як епігонська школа, тобто співтовариство вчених, які розробляють програму і дослідницький апарат відомих учених минулого. Вони апелюють, як правило, до застарілих систем понять і категорій [1, с. 133].

На основі комунікаційних зв’язків, які формуються у структурі наукової школи, можемо виокремити такі її типи:

1) наукові школи, структура яких орієнтована на провідний центр, та мають з ним контактну комунікацію;

2) наукові школи зі структурою, орієнтованою на провідний центр, але з опосередкованою комунікацією;

3) наукові школи, які позбавлені координуючого центру, але мають між собою контактну комунікацію;

4) наукові школи без координуючого центра, мають опосередковану комунікацію.

О. Краснопольський розробив класифікацію національної наукової школи російської географії, виокремивши такі її рівні:

- загальноросійська (раніше радянська) національна географічна школа, яка відповідає групі наукових шкіл, котрі мають спільну методологію, характеризуються комплексним підходом до дослідження наукових проблем й практичним застосуванням результатів досліджень;

- загальногеографічні школи (наприклад,

школи загального чи комплексного країнознавства);

- міждисциплінарні школи (еколого-географічні, природокористування тощо);

- наукові школи окремих географічних наук (галузеві: фізичної географії, суспільної географії, історії й методології географічної науки тощо);

- школи наукових напрямів (загальногеографічного описового, соціально-географічного, політико-географічного та інших), тобто наукові школи, які розв’язують часткові теоретичні й прикладні питання окремих географічних наук [5].

Прийнято також вирізняти такі види наукових шкіл:

1) класична наукова школа – неформальний колектив, який виникає при переході від індивідуальних форм наукової праці до колективної. Організовується вона на базі вищого навчального закладу, а час її існування визначається тривалістю творчої активності лідера;

2) дисциплінарна наукова школа, яка з’являється як неформальний колектив на початковій стадії розробки наукового напрямку. Організовується така школа на базі спеціалізованого інституту або лабораторії, вона менше “прив’язана” до свого керівника, ніж “класична” наукова школа, а час її існування визначається часом виходу напрямку, що розвивається, з-під повного контролю лідера;

3) проблемна наукова школа – функціонує як формальний колектив, який розробляє ту чи іншу наукову проблему, ставши однією із основних елементарних ланок проблемної науки. Час її існування буде визначатися часом актуальності даних досліджень для суспільного розвитку [18].

Досить цікавим для класифікації наукових шкіл в географії може бути підхід, розроблений Д. Зербіно [3], який виокремлює територіальні наукові школи (київська, львівська, одеська та ін.), особисті наукові школи (наукові школи академіків С. Рудницького, К. Воблого, М. Паламарчука, Л. Руденка та ін.), наукові школи навчальної чи академічної установи (Інституту географії НАН України, Таврійського національного університету тощо), національні наукові школи (українська школа суспільної географії, українська школа регіональної політики тощо), предметні школи наукових досліджень (школи історії географії, атласного картографування, антропогенного ландшафтознавства, районного планування, географії агропромислових комплексів тощо).

За еволюційним критерієм ми вирізняємо три типи наукових шкіл в розвитку вітчизняної суспільної географії:

1) провідні наукові школи, наукові школи як визнані наукові напрями (наприклад, сучасна школа суспільної географії) в розумінні сукупності нагромадженого соціально значимого знання, що характеризують наукову складову географії і можуть бути названі школами класичного наукового мислення. Такі школи називаємо провідними, оскільки розроблені ними ідеї залишають помітний внесок у розвиток суспільно-географічної науки,

готують провідних науковців України, розповсюджують свої ідеї на усій території країни. Прикладом такої наукової школи може бути створена у Києві академіком М. Паламарчуком велика наукова школа економіко-географів;

2) науково-освітні школи або регіональні наукові школи, які, відчуваючи вплив провідних наукових шкіл, розв'язують теоретичні та прикладні проблеми науки як у загальнонаціональних, так і регіональних масштабах. Такі школи, окрім розроблення оригінальних дослідницьких програм, певної кількості відповідних їм теорій і концепцій, здійснюють підготовку молоді до науково-дослідної діяльності у чітко визначеному змістовому діапазоні колективного мислення й самостійного пошуку (наприклад, наукова суспільно-географічна школа Львівського національного університету імені Івана Франка);

3) наукові школи як дослідницький колектив, школи типу "учитель – учень" – одна з найбільш розвинених і, водночас, продуктивних форм наукової творчості, що обов'язково реалізує авторську дослідницьку програму, яка, здебільшого, є великим здобутком особистості вченого. Такі наукові школи називаємо персональними (наприклад, суспільно-географічна школа професора М. Пістуна) [12].

Таким чином, наукознавство розглядає інваріантні ознаки наукових шкіл, а їх поєднання в єдиній системі історії науки, зокрема суспільної географії дозволяє говорити про логічну модель наукової школи. Вона передбачає виявлення генетичних зв'язків наукової школи, що вимагає як джерельну основу використовувати історико-науковий підхід у дослідженні. Потім відбувається аналіз відносин між представниками наукової школи та їх взаємовплив на результати діяльності, визначаються напрями розвитку наукової школи і її тип, динаміка розвитку наукової школи. Історія науки як галузь, що вивчає реальний процес розвитку наукової думки та історія суспільної географії як її конкретний прояв, з одного боку, й наукознавство, з іншого, досліджують властивості, зв'язки і відношення феномену наукової школи, виходячи зі специфіки своєї предметної сфери. У цьому контексті слід розглянути пізнавальні можливості кожної дисципліни стосовно досліджуваного феномену в історії суспільної географії. Так, в історії науки існування наукових шкіл пов'язують з наявністю наукової традиції. Однак в історії науки практично відсутні роботи з вивчення причин того, чому саме це конкретне об'єднання учених отримало у науковій традиції назву наукової школи, хоча саме по собі подібне питання дозволяє його вивчати засобами історії науки. Визнання ж конкретного наукового об'єднання учених як наукової школи самими прихильниками наукової традиції є недостатнім. Для ідентифікації об'єднань наукознавчому дослідженню необхідна більш обґрунтована процедура, мета якої полягає в можливості порівняння однієї школи з іншою за усім

спектром наукознавчих параметрів. За цими самими параметрами необхідно порівнювати наукову школу з іншими формами наукових комунікацій (наукова дисципліна, напрям, проблемна галузь тощо). Разом з тим у наукознавстві досить поширеною є практика виділяти такі характеристики наукової школи, які можуть бути притаманні науковим об'єднанням різного типу, зокрема, це такі ознаки, як неформальність об'єднання, наявність лідера, загальноприйнята концепція дослідження, творча атмосфера, радикальний вплив на розвиток галузі пізнання [7, с. 163]. Тому для досягнення пізнавальної мети щодо історії функціонування наукових шкіл у певній галузі науки важливо дати характеристику наукової школи, визначити її місце в межах більшої структури науки (галузі наукового пізнання), порівняти наукові школи між собою не за формальними ознаками, а за певним набором об'єктивних ознак. Використання ж методології наукознавства в процесі вивчення наукових шкіл у суспільній географії дозволяє окреслити основні шляхи руху наукового пізнання до конкретної інформації, зокрема до минулого української суспільно-географічної науки.

Досвід української географії показує, що в узагальнюючих працях, які розкривають її історію, відсутні спеціальні студії, присвячені функціонуванню наукових шкіл у географії. Лише у працях Я. Жупанського, Я. Олійника і Н. Краснопольської зроблена спроба цілісно охопити як у хронологічному і територіальному, так і в структурному плані історію розвитку української географічної науки. Що ж стосується суспільної географії, то подібні напрацювання зроблені у працях М. Пістуна [13] та О. Шаблія [20].

Чисельні сучасні спроби створення комплексних робіт з історії суспільної географії постають перед проблемами, пов'язаними з невірнісістю значного комплексу загальних проблем історії географії. Це призводить до значних труднощів при постановці й розв'язанні конкретно-наукових проблем і незавершеності наявних знань у сфері історії української географії. Серед інших причин, це є наслідком пізнього оформлення історії української географії в самостійну науку. Феномен наукових шкіл у географії, який є об'єктом нашого дослідження, не може бути повноцінно вивченим без усвідомлення і розв'язання методологічних проблем історії географії. Для цього слід окреслити ці проблеми, виявивши ступінь їх впливу на вивчення суспільно-географічних шкіл. Важливим аспектом при визначенні цих проблем є усвідомлення того, що в історії української географії теоретико-методологічні узагальнення були зроблені значно пізніше, ніж виникла сама наука. Сама ж категорія "історія географії" стала результатом довгих пошуків.

Вперше історія географії загалом та української зокрема отримала своє відображення в працях вітчизняних учених ще на початку ХХ століття. Це були праці теоретиків української

землезнавчої науки С. Рудницького, П. Тутковського, В. Кубійовича та інших. Проте лише наприкінці ХХ століття з'явилася тенденція, часом інтуїтивна, теоретичних і прикладних досліджень у сфері історії української географії. До найбільш вагомих узагальнюючих праць можемо віднести роботи Я. Жупанського, О. Шаблія, Я. Олійника, М. Пістуна, М. Костриці та інших. Надзвичайно важливим етапом становлення науки став 2000 рік, коли в Тернополі було започатковано видання тематичного часопису "Історія української географії".

На сьогодні історія географії як самостійна галузь науки вже має значні здобутки й результати, але разом з тим залишається ще цілий ряд важливих проблем науки, які потребують свого першочергового розв'язання. До таких невіршених проблем історії української географії належать і її наукові школи. Методологічне означення розділу географії, який вивчає її історію, є принципово важливим, оскільки воно пов'язане з визначенням предметної сфери історії географічної науки. Останнім часом в географії поступово долається вузькість у розумінні предмету її історії лише як історії географічних знань. Досвід історії географії показує, що її предмет включає в себе процес накопичення знань, виникнення нових ідей, концепцій, теорій, методів дослідження, змін організаційної структури, динаміку соціальних форм науки. Ці компоненти предмету історії географії уточнюють предмет історії української суспільної географії та дозволяють вивчати наукові школи у суспільній географії.

Висновки. Предметна сфера історії суспільної географії визначає зміст її методологічних проблем,

розв'язання яких є важливим в процесі вивчення наукових шкіл у вітчизняній суспільній географії. Найбільше значення отримують такі проблеми: аналіз методології, структури і рівнів історико-географічного знання, вивчення методів та методики досліджень з історії географії, взаємовідносини суспільно-географічної науки і суспільства через вивчення факторів розвитку науки, понятійно-термінологічний апарат історії географії, джерелознавчі дослідження тощо. Відзначимо, що феномен наукових шкіл в українській суспільній географії не має свого обґрунтування, хоча в історії географії є часто вживаним поняттям. Нерозробленими на сьогодні залишаються критерії класифікації матеріалів історії географічної науки стосовно відношення поняття "наукова школа". Особливого значення в практичній діяльності істориків географії набуває обґрунтування системи методів та методика дослідження минулих станів нашої науки, що є надзвичайно важливим у контексті остаточного виходу історії географії як самостійної науки на якісно новий рівень свого розвитку. Нерозв'язання цих проблем в історії географії вимагає розробки методологічних і теоретичних підходів у вивченні наукових шкіл при одночасному дослідженні конкретних колективів. Тому при вивченні історії суспільної географії одночасно розв'язуються проблеми методології історії географії загалом.

Отже, проблема наукових шкіл у географії, загалом і суспільній зокрема на сьогодні є досить актуальною та недостатньо дослідженою. Одним із напрямів досліджень у галузі історії української географії має стати пізнання теоретичних та практичних аспектів функціонування наукових шкіл у вітчизняній географії.

Література

1. Гасилов В. Б. Научная школа: феномен и исследовательская программа науковедения / В. Б. Гасилов // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 119-153.
2. Жекулин В. С. Введение в географию: Учеб. пособие / В. С. Жекулин. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 272 с.
3. Зербіно Д. Д. Наукова школа: лідер і учні / Д. Д. Зербіно. – Львів: Євросвіт, 2001. – 208 с.
4. Карцев В. А. Руководитель в ролевой структуре первичного коллектива / В. А. Карцев // Проблемы руководства научным коллективом. – М.: Наука, 1982. – С. 157-218.
5. Краснопольский А. В. Научный потенциал отечественной географии: формирование, размещение, школы / А. В. Краснопольский: дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб., 1997. – 349 с.
6. Микулинский С. Р. Место науковедения в системе наук / С. Р. Микулинский, Н. И. Родный // Вестник философии. – 1968. – № 6. – С. 41-49.
7. Мирский Э. М. Естественно-научная школа в системе научной деятельности / Э. М. Мирский // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 161-181.
8. Научные школы в географии: сборник статей / Отв. ред. Л. С. Абрамов, В. А. Есаков. – М., 1983. – 117 с.
9. Никишенков А. А. Научные школы в период становления современной британской социальной антропологии / А. А. Никишенков // Советская этнография. – 1982. – № 4. – С. 55-67.
10. Огурцов А. П. Научная школа как форма кооперации ученых / А. П. Огурцов // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 248-264.
11. Олійник Я. Б., Краснопольська Н. В. Географічна наука в Україні: становлення і розвиток / Я. Б. Олійник, Н. В. Краснопольська. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 148 с.
12. Олійник Я. Б., Шевчук С. М. Теоретичні підходи до розуміння сутності наукової школи в географії / Я. Б. Олійник, С. М. Шевчук // Географія та сучасність. Збірник наукових праць Національного

- педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – 2010. – Вип. 24. – С. 6-11.
13. Пістун М. Д. Передумови та аргументи формування української економіко-географічної школи в 20-х роках ХХ століття / М. Д. Пістун // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – С. 68-74.
  14. Рачков П. А. Науковедение: проблемы, структура, элементы / П. А. Рачков. – М: Изд-во МГУ. – 1974. – 200 с.
  15. Родный Н. И. Очерки по истории и методологии естествознания / Н. И. Родный. – М.: Мысль, 1975. – 423 с.
  16. Саушкин Ю. Г. История и методология географической науки / Ю. Г. Саушкин. – М. : Изд-во МГУ, 1976. – 562 с.
  17. Наукові школи НПУ імені М. П. Драгоманова / за заг. ред. В. П. Андрущенка. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 313 с.
  18. Хайтун С. Д. Об историческом развитии понятия научной школы / С. Д. Хайтун // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 275-285.
  19. Храмов Ю. А. Научные школы в физике / Ю. А. Храмов. – К. : Наукова думка, 1987. – 400 с.
  20. Шаблій О. І. Львівська школа суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів: ВЦ ЛНУ, 2004. – 167 с.
  21. Ярошевский М. Г. Логика развития науки и научная школа / М. Г. Ярошевский // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 7-97.
  22. Bernal J. Science in history / J. Bernal. – London: Watts, 1954. – 967 p.
  23. Prais D. The science of science / D. Prais // The science of science society in the technological age. – London: Souvenir Press, 1964. – P. 236-254.

Стаття надійшла 10.11.2012 р.